

Trópusi menedék Josef Mengele Brazíliában

Jelenkor Kiadó, Budapest, 2024. 385 oldal.

Fordította Lukács Laura

„Hallgató: (...) Érdekl-e önt egyáltalán a bűnösök szempontja?
Claude Lanzmann: Nem. Egyáltalán nem. (...) Engem ez nem érdekel.”¹

Nincs könnyű dolga a jelen recenzió írójának, mikor Betina Anton munkáját próbálja bemutatni. Hiszen egy olyan témáról van szó, ahol a szerzői jószándék, a tényyszerűség, és az olvasmányosság lehet szükséges, ám messze nem elégséges feltétel. A brazil újságíró-történész munkája Josef Mengele életét tekinti át, különös tekintettel a második világháború utáni éveire, melyeket Mengele jórészt különböző dél-amerikai országokban bujkálva töltött. Nem csak a háborús bűnös életére kíváncsi, de az elfogására irányuló nyomozásokat is megpróbálja összefoglalni. Sőt, időben kiterjeszti témáját, hiszen a „Mengele-történet” része a halálát követő vizsgálat is, ahogyan a hatóságok és a nemzetközi közvélemény megbizonyosodott afelől, hogy az 1979-ben, Brazíliában, agyvérzés következtében elhunyt személy valóban Mengele, akinek már csak a holttestét találták meg hat évvel később egy Sao Paulo melletti temető egyik sírjában, ahol még az elhalt fejfájára is más neve került. Az író elsősorban Mengele olyan személyes kapcsolatainak perspektívájából kívánja bemutatni ezeket az éveket, melyekre az Dél-Amerikában azért tett szert, hogy segítsék a bujkálásban. Betina Anton könyve bevezetőjének végén így fogalmazza meg a maga számára feltett legfőbb kérdést: „...hogyan történhetett meg Brazíliában, hogy egy ilyen kaliberű háborús bűnös büntetlenül élte le az életét, és az őt segítők is megúszták”? Nézetem szerint erre az önmagában valóban érdekes, kutatásra érdemes kérdésre nem kapunk alapos választ, ám számomra a könyv ennél kényelmetlenebb kérdéseket is felvet.

A szerző egy marginális, ám mégis személyes érintettségéből fakadó okkal magyarázza a téma-választását (amit talán tekinthetünk egyfajta ankersmiti értelemben vett történelmi tapasztalatnak is, mely így hitelesíti a szerzői nézőpontot): Betina Anton gyermekkori óvónője ugyanis az az asszony volt, aki férjével együtt titokban egyik bűjtatója volt a háborús bűnösnek. A könyv bevezetése, ahol az idős óvónővel próbálja felvenni a kapcsolatot az immár felnőtt tanítvány, erősen krimisre-bulvárosra sikeredett, ezzel együtt kissé üresen használva a krimiszerű topozokat, ami nem tett jót a szövegben való olvasói elmélyedésnek. Például, ahogyan „megtalálja” egykor volt óvónőjét: „hogyan találjam meg Liselottét több, mint harminc évvel utolsó, óvodai találkozásunk után? (...) Liselotte eltűnt a radarról. (...) Nem találtam semmit, ami közelebb vitt volna Tante Liselottéhoz, azt sem tudtam, él-e még?” (14–15). A rejtély ezután nem is oldódhatna meg egyszerűbben: Betina Antonnak egyszerűen el kellett mennie a lakáshoz, ahol a nő akkor, s mindig is lakott, és meg is találta a „radarról eltűnt” asszonyt. Majd a beszélgetésüket is krimiszerű izgalom veszi körül: hirtelen kiürülő utca, homályosan-rejtélyesen fogalmazó, szinte fenyegetődző idős óvónő... (A szerző szerencsére végül nem került olyan helyzetbe, mint Claude Lanzmann, akit alaposan helybenhagytak, miközben egy volt SS-tiszttel próbált rejtett felvételt készíteni.²) Feszengve érezzük azt, hogy Josef Mengele élete kapcsán nem ilyesféle hangulati elemek kellene meghatározzák a szöveghez való viszonyunkat. Emellett, a bevezetésében, a szerző megpróbálja megfejtetni, hogy mi tette Mengelét a többi orvoshoz képest is hírhedtebbé. Úgy látja, hogy „ellentétben a fikcióval és a közhiedellel, Mengele nem volt sem magányos örült, sem áltudós. Munká-

1 Lanzmann 1994: 282.

2 Lanzmann 2012: 462.

ját a Harmadik Birodalomban nagy tekintélynek örvendő, kiváló intézmény, a berlini Vilmos Császár Társaság támogatta”. Az író szerint is „szörnyűségeket követett el a tudományos kíváncsiság örve alatt”, ám önteltségében „rendkívül széles körben vizsgálódott” (12–13), mindenféle rendellenességek és módszerek érdekelték. Nehezen tekinthetünk el attól a megfogalmazástól, hogy mennyiben is hitelesíti egy Auschwitzban szolgálatot teljesítő náci orvos működését egy, „a Harmadik Birodalomban nagy tekintélynek örvendő, kiváló intézmény”, ha közben tudjuk, hogy ezek a kísérletek már a kor mércéje szerint is szembe mentek az orvosi etika alapvető normáival, s később – ezt a szerző is megemlíti (330–331) –, a müncheni és a frankfurti egyetem is visszavonta (az 1960-as években) Mengelétől az ott szerzett okleveleit. Elég, ha az auschwitzi mindennapokat Mengele „beosztottjaként” átélte Nyiszli Miklós visszaemlékezéséből idézünk: „Tudományos kifejezésekkel dobálóztak. Úgy tettek, mintha páratlan orvosi lelet lenne a két áldozat csontvázának fogyatékosága. Pseudowissenschaft, áltudomány”.³ Betina Anton természetesen nem mentegeti Mengelét, „orvosi” működését sem, ám megítélésem szerint Mengele életének „szakmai elemei” teljesen érdektelenek abból a szempontból, hogy 1943. májusa és 1945. januárja közötti tevékenysége hogyan tette szinte jelképpé személyét a náci koncentrációs táborok működtetésének. Az eseményeket egy olyan mezőbe helyezi így a szerző, amit Claude Lanzmann a megértés obszcenitásaként írt le.⁴ Ezzel kapcsolatban még egy elvi megfontolásra hívnám fel a figyelmet. Mary Fulbrook fejt ki és illusztrálja példákkal, *A német nemzeti identitás a holokauszt után* című munkájában, hogy a különböző kulturális értelmezések hős, áldozat, vagy gonosztevő ábrázolásai „sokszor nagyobb hatással vannak a közfelfogásra, mint a hivatalos történészek írásai”.⁵ Ezért is fontos, hogy megtaláljuk a pontos hangsúlyokat egy olyan meghatározó, háborús bűnösként is jelképszerű személy kapcsán, mint Mengele. Emellett Anton nem csak újságíró, de történész is, s mint ilyen tudnia kell, hogyan formálhatjuk a kulturális emlékezetet, ráadásul egy olyan korban, ahol a közvetlen tanúk a kor előrehaladtával idővel teljesen eltűnnek a környezetünkől. Ezzel összefüggésben Betina Anton munkájának ugyanakkor fontos pozitívuma, hogy a történetben hangsúlyos szerepet kapnak „Mengele ikrei” (bár a birtokos szerkezettől mélyen idegenkedik a recenzens). A Mengele által kiválogatott ikrek túlélői 1985-ben egy jelképes tárgyalást is megszerveztek, melyet a jeruzsálemi Jad Vasem intézetben tartottak, s az esküdtek között olyanok is helyet kaptak, mint Gideon Hauser, az Eichmann-per főügyésze. Az esemény is hozzájárult ahhoz, hogy nemzetközi összefogással újabb erőfeszítéseket tegyenek arra, hogy az események után negyven évvel kézre kerítsék a náci orvost. Ennek a kutatásnak lett eredménye, hogy hat évvel a halál után végül, ha holtan is, de megtalálták a háborús bűnöst (35–55).⁶

A könyv beszámol Mengele előéletéről, családi körülményeiről, majd az auschwitzi működéséről. A dél-amerikai évek előtt, illetve azzal párhuzamosan, szó esik más háborús bűnösök felelőségre vonásának kezdeti lépéseiről és a dél-amerikai államok vezetőinek viszonyáról a náci menekültekhez. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy az 1950-es évek közepén, a válásával kapcsolatos papírokat az argentinai német követségen még a saját nevére írhatta alá Mengele (182), de még útlevelet is ugyanígy kapott, ugyaninnen.⁷ Később azonban, ahogy a nyugatnémet igazságszolgáltatás hivatalosan is elindította a kutatást a háborús bűnösök ellen, az 1950-es évek végén (184–188), Mengele óvatosabbá vált, identitást váltott, és elhagyta Argentínát. A szerző felvázolja, hogy az izraeli belpolitikai viszonyok, az adminisztráció változásai hogyan járultak hozzá a háborús bűnösök kutatásában mutatkozó dinamikákhoz, vagy a dél-amerikai államok politikai változásai hogyan készítették a földrészen belüli átköltözésekre Mengelét (11–13. fejezetek). Ezek talán a munka legérdekesebb részei. Majd bemutatja a támogatói kört, azokat az embereket, barátokat, akik meggyőződésből, vagy anyagi előnyökért, talán megfélemlítések miatt,

3 Nyiszli 2004: 173.

4 Lanzmann 1994: 276.

5 Fulbrook 2001: 112.

6 A 2. „Megszólalnak Mengele ikrei, avagy Az egész világ a háborús bűnös ellen” és a 3. „Hol az igazság?, avagy A sosem volt tárgyalás” című fejezetek.

7 Ez az információ abból az 1985-ben készült dokumentumfilmből származik, melyet hivatkozva Betina Anton is felhasznált, s melyben láthatjuk a könyvben említett, Mengele bujkálását támogatókat is megnyilatkozni, vagy éppen Mengele Rolf nevű fiát, akinek a szerepét Anton könyve is bővebben tárgyalja. *The Search for Mengele* (<https://www.youtube.com/watch?v=Yh7gs1fCmt8>; utolsó hozzáférés: 2025. szeptember 30).

segítették a bujkálásban. A nemzeti, vagy az inter-generációs műtfeldolgozás, a szembenézés témájában érdekes a könyvben is megemlített fiú, Rolf Mengele, leírása. A könyv azonban, a Mengeléről szóló dokumentumfilmben elhangzottak mellett, sajnos, nem ad erről plusz információt. Annyit mindenképpen érdemes megjegyeznünk, hogy Rolf Mengele számára ugyan nehézségeket okozott az apja időközben közismertté vált múltja („*Szerettem volna, ha más az apám.*”⁸), de titokban, idegen útlevelel, meglátogatta az apját Brazíliában, és annak 1979-ben bekövetkező halálakor sem tájékoztatta sem ő, sem a család a közvéleményt, „*mert nem akart bajba sodorni senkit, aki segített az apjának*” (319-320); megfosztva ezzel a túlélőket és az áldozatok leszármazottjait attól, hogy esetleg részben megnyugvást leljenek megkínzójuk halálának híréből.⁹

Az események, a nyomozások, a bújtatás és a bujdokolás eseményeinek leírása között olvashatunk Mengele mindennapjairól is. Élt-e meg örömteli pillanatokat barátai körében, szeretett-e klasszikus zenét hallgatni, mit olvasott, miről beszélgetett szívesen az 1960-as, 1970-es években. Pedig Josef Mengele 1945 utáni története a menekítésében részt vevők, egyének, szervezetek, államok, cselekvő és nem cselekvő intézmények története kellene, hogy legyen. Josef Mengele, mint magánszemély története a történelem számára véget ért akkor, mikor 1945 januárjában elmenekült Auschwitzból, maga mögött hagyva elpusztított és megnyomorított százezreket. Mert Josef Mengele története nem Brazíliában játszódott, hanem Auschwitzban.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Frank, Niklas 1996: *Az apa*. Debrecen.

Fulbrook, Mary 2001: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest.

Lanzmann, Claude 1994: A megértés obszcenitása. Egy este Claude Lanzmann-nal. In: *Thalassa* (5.) 1-2. 274-287.

Lanzmann, Claude 2012: *The Patagonian Hare: A Memoir*. Translated by Frank Wynne. New York.

Nyiszli Miklós 2004: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Budapest.

Sands, Philippe 2023: *Patkányút. Egy szökevény náci szenvedélyes élete és titokzatos halála*. Budapest.

Beke Zsolt

8 Uo.

9 A gyermek szembenezésének különböző formái ismertek lehetnek a hazai olvasók számára is, hiszen Niklas Frank: *Az apa*, vagy – részben –, Philippe Sands: *Patkányút* című, magyarul is megjelent munkái erről (is) szólnak.